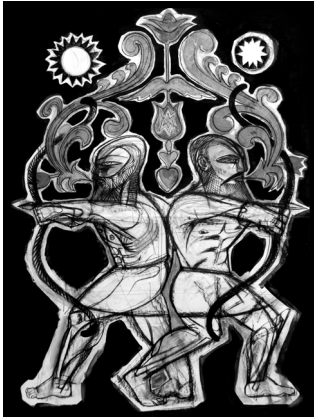

ZSOLDOS ATTILA

EGY NÉMET ÉS KÉT MUSZLIM

Freisingi Ottó, Abu Hámid és Idriszi
a 12. századi Magyarországról

Az idézett 12. századi leírásokhoz hasonló, a Kárpát-medence természeti szépségét és gazdagságát lelkesen ecsetelő beszámolók a középkor korábbi és későbbi időszakaiból is maradtak ránk.

A Magyar Királyság 12. századi történetének forrásai sajátos egyenetlenséget mutatnak. Az előző és a következő évszázaddal ellentétben ebből az időszakból nem maradt ránk olyan jogszabálygyűjtemény, melyet mai fogalmainkat alkalmazva „törvény”-nek mondhatnánk, ami persze nem szükségszerűen jelenti azt, hogy ilyenek egykor nem is voltak. A magyar krónikák részletes előadása a század közepén megszakad, s a helyébe lépő, szembetűnően szűkszavú tudósítások jószerevével az egymást váltó uralkodók felsorolására szorítkoznak, csak esetenként kínálnak több ismeretet egy igen karcsúra tervezett életrajzi lexikon szócikkeinél. Az oklevelek terén már jobb a helyzet, ami legalábbis a mennyiséget illeti, az okmányok azonban meglehetősen egysíkúak, s közel sem tükrözik az egykor volt valóságnak azt a sokszínűségét, amelynek léte pedig joggal feltételezhető. Némi kárpótlást jelent azonban, hogy három olyan forrás maradt fenn ebből az időszakból, amelyek mindegyike arra vállalkozik, hogy egyfajta képet adjon a 12. század Magyarországról.

1147-ben, a második keresztény hadjárat résztvevőivel vonult át az országon III. Lipót osztrák őrgróf fia, az 1112-1113 táján született Ottó, Freising püspöke (1137-1158), aki az I. Frigyes német-római császárról (1155-1197, király 1152-től) szóló művében, az *I. Frigyes császár tetteiben* számol be magyarországi tapasztalatairól. A püspök nem tetszelgett az elfo-

gulatlan szemléző szerepében, meg sem próbálta leplezni a magyarokkal szemben táplált ellenszenvét.¹ Vele ellentétben kifejezetten kedvező képet fest a magyarokról egy másik utazó, az arab Abu Hámid al-Garnáti (Abū Hāmid al-Garnāṭī). Ő 1080 táján született az andalúziai Granadában, majd bejárta a kor muszlim világát Kairótól Bagdadon át egészen a Volga torkolatának közelében fekvő Szakszinig, ahol két évtizedet töltött. Innen utazott a volgai bolgárok országába (a mai Kazany környékén), majd Kijeven keresztül Magyarországra, ahol 1150 és 1153 között időzött. Magyarországi élményeit két művében is megörökítette: *A szívek ajándéka és a válogatott csodák könyve* címmel ismertté váltban csupán röviden, a *Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló*-ban ellenben részletesebben idézte fel emlékeit.² Arab volt a harmadik leírás szerzője is. A földrajztudós Idriszi (Abū’Abdallāh Muhammad al-Idrisī) vélhetően 1100 táján született a marokkói Ceutában. Abu Hámidhoz hasonlóan sokat utazott: megfordult a mór Hispániában, valamint Észak-Afrikában, végül azonban a normann uralom alatt álló Szicíliában telepedett meg, ahol II. Roger király (1130–1154) palermói udvarában a muszlim és a keresztény világ békében megért egymással. Ez a kivételes helyzet mind a kereskedelmet, mind a tudományt felvirágoztatta, hiszen a kereskedők az áruk mellett híreket és ismereteket is hoztak magukkal. Roger király és Idriszi közösen gyűjtötték az egész ismert világra vonatkozó földrajzi adatokat, melyeket ókori mintát követve összegezték. Ezek alapján egy több mint 5 m² nagyságú ezüsttáblára vésett világtérképet szerkesztettek, mely azonban 1160-ban megsemmisült. Fennmaradt ellenben az Idriszi által a térkép kiegészítéseképpen készített, *A horizontok bebarangolása után vágyó multságának könyve* című műve, melynek egyik kézírata térképlapokat is tartalmaz. Az 1154-ben befejezett, olykor *Roger könyveként* is emlegetett mű meglehetősen részletességgel foglalja össze a 12. századi Magyarországgal. Az ismeretanyag minden bizonnyal a Palermóban megforduló kereskedők beszámolóin alapszik; az 1165 táján elhunyt Idriszi, amennyire tudható, soha nem járt Magyarországon.³

Páratlan lehetőségnek tűnik, hogy az egyaránt a 12. század közepi viszonyokat tükröző, kortársi tudósítások együttes elemzése alapján foglaljuk össze mindazt, amit az idegen szem megörökítésre méltónak talált a kor Magyarországról. A három írás mindazonáltal oly mértékben különbözik egymástól, hogy ez jószerével lehetetlen. A modern értelemben vett országleíráshoz, mely a teljességre törekedvén mutatja be tárgyát, Freisingi Ottó munkája áll a legközelebb. Abu Hámid érdeklődését leginkább a Magyarországon élő muszlimok keltették fel, ami érthető ugyan, de ez sem változtat azon, hogy beszámolója így feltűnően egyoldalúra sikerült. Idriszi műve ugyanakkor leginkább egy középkori útvonaltervezőhöz hasonlítható, mely – egyedi bónuszszolgáltatásként – a fontosabb állomásokat röviden jellemzi is. Az egyes művekben olvasható adatok eredetét illetően szintén jelentős különbségek figyelhetők meg hármójuk között. Freisingi Ottó és Abu Hámid személyesen járt Magyarországon, így leírásaikat a szemtanú megbízhatósága – és persze elfoglaltsága – jellemezheti, ámbár, mint látni fogjuk, korántsem kizárólagosan, hiszen mindkettejük beszámolójában találunk olyan részleteket, melyekről nyilvánvalóan csak hallomásból értesülhettek, ami azonban, erre is látunk majd példát, nem szükségképpen jelenti azt, hogy ezek az információk tévesek lennének. Idriszi adatai esetében ellenben bizonyos, hogy a legjobb esetben is másodkézből származnak, mégsem lenne indokolt kevésbé értékesnek tartani azokat pusztán ezért.

A közös vonások közé tartozik ugyanakkor, hogy mindhárom szerző ad egy-fajta általános képet Magyarországról. Freisingi Ottó megfogalmazásában: „ezt a régtől Pannoniának nevezett tartományt, mivel köröskörül erdőségek és hegyek [...] övezik, amelynek belseje a róna tágas síksága, és amely a folyók és folyamok futásától ékes, a különböző fajú vadakban dús erdőkben bővelkedik, oly gazdagnak ismerik természetétől fogva virágzó szépsége és földjeinek termékenysége miatt, hogy szinte Isten paradicsomának [...] látják. [...] Ezek a magyarok visszataszító külsejűek, mélyen ülő szemek vannak, természetük alacsony, erkölcsükben és nyelvükben pedig annyira barbárok és vadak, hogy joggal lehet kárhoztatni a szerencse szeszélyét, vagy inkább csodálni az Isten türelmét, amiért martalékkal hagyta ezt az oly szép földet az emberiség e szörnyetegeinek, akiket még embernek sem nevezhetek.”

Abu Hámid művei szintén vállalkoznak az ország egészének jellemzésére. A rövidebb leírást adó *A szívek ajándékában* ezt olvashatjuk: „Básgirdban [Magyarországon] nagyon sok ember él, összesen 78 város van, melyek mindegyike olyan, mint Iszfahán vagy Bagdad, és iszonyatos bőség és jólét uralkodik mindenütt”. A Nyugat országában az általános megjegyzéseket anekdotikus betétek választják el egymástól: „megérkeztem Unkúrijába [Magyarországra], ahol egy básgird [magyar] nevű nép él. [...] Bátor emberek, megszámlálhatatlanul sokan vannak. Országuk, melyet Unkúrijának hívnak, 78 városból áll, s mindegyikben számtalan erőd, a hozzá tartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel, kertekkel. [...] Hegyeik sok ezüstöt és aranyat rejtenek magukban. [...] Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet.”

Idriszi művében két helyütt olvashatók az egész ország jellemzésére szánt megjegyzések: „[Magyarország] hosszú és széles ország, művelt földjei egymást érik. Sok városa van és mindenféle gazdagsággal bír. [...] Ennek az egész vidéknek a lakossága – ez alatt Magyarország országának lakóit értem – földművelő, állattartással és mezőgazdasággal foglalkozik, megművelt földekkel, falvakkal rendelkezik.”

Az idézett 12. századi leírásokhoz hasonló, a Kárpát-medence természeti szépségét és gazdagságát lelkesen ecsetelő beszámoló a középkor korábbi és későbbi időszakaiból is maradt ránk.⁴ Ma már, a természeti környezetet átalakító vagy éppen romboló megannyi beavatkozás után különösen fejlett képzelőerő szükséges ahhoz, hogy elgondoljuk, valójában milyen lehetett az a táj, mely a 12. század utazóit rabul ejtette. Ha viszont a tényekre szorítkozunk, említést érdemel Abu Hámid megjegyzése az ezüstről és az aranyról, mely az egyik legkorábbi tudósítás a magyarországi nemesfémkincsről. Különösen szembeütő az arany említése, mert – ellentétben az ezüstrrel – számottévo aranybányászatról nem tudunk az Árpád-kor folyamán, meglehet, nem is erről van szó, hanem a hegyekben rejlő telérekből a folyók vize által kimosott aranyról, melyre viszont az Árpád-kor végéről már van adatunk.⁵

Amilyen nagy az egyetértés három szerzőnk között a táj szépségét illetően, éppoly ellentétes a véleményük a magyarok megítélésében. Freisingi Ottó magyarokkal kapcsolatos, gyakran idézett lesújtó megjegyzéseinek hiba lenne különösebb jelentőséget tulajdonítani.⁶ A magyar krónikás sem mulasztotta el, hogy alkalomadtán megemlékezzen „a vadállatok vadságával ordítózó németek”-ről,⁷ az európai középkor pedig általában bővelkedik az idegen népekre vonatkozó, olykor csak csipkelődő, máskor viszont kifejezetten becsmérlő sztereotípiákban.⁸ Egyébként is: igazán jóízűen csak szomszédok és rokonok tudják utálni

egymást, márpedig Ottó és a magyarok kapcsolatában mindkét elem megtalálható, még ha a rokonság nem is vér szerinti. A tudós püspök – mai fogalmaink szerint – osztrák volt, rokonságában pedig szép számmal feltűnnek magyarok. Egyik fivére, Adalbert felesége történetesen Könyves Kálmán király öccsének, Álmos hercegnek a leánya, Hedvig volt, másik fivére, II. Henrik osztrák őrgróf, majd herceg (1141–1177, herceg: 1156-tól) gyermekei közül a későbbi V. Lipót herceg (1177–1184) II. Géza leányát, Ilonát vette feleségül, míg Ágnest III. István magyar királyhoz adták férjhez.⁹ A mai magyar olvasó Ottó által megsebzett lelkének pedig némi gyógyírt jelenthet, hogy a szintén szemtanú Abu Hámid semmi visszataszítót nem talált a 12. századi magyaroknak sem a külsejében, sem a nyelvében, ellenben dicsérte bátorságukat.

Hasonló ellentét feszül az épített környezetre vonatkozó megfigyelések között. Freisingi Ottó ezzel kapcsolatosan megint csak lekicsinylően jegyzi meg, hogy Magyarország „amint mondtam, természetétől fogva igen ékes látvány, de – amint ez barbár népeknél szokásos – épületek és falak alig díszítik”, amit kiegészít azzal, hogy „hajlékaik falun és városon is a leghitványabbak, tudniillik nád-ból vannak, a fából valók pedig ritkák, kőből meg a legritkábbak, mégis egész nyáron és ősszel sátrakban tanyáznak.”

Idriszi leírásában gyakran találkozunk Freisingi Ottó véleményének ellentmondó jellemzésekkel. Sopron „városa pompás, nagy város, [...] házai magasak”, Székesfehérvár „szép, pompás, sok épülettel, erős fallal”, Pozsonyt ugyan csak „közepes város”-nak minősíti a szöveg, de így is „egymást érik az épületek” benne, s számos további példa lenne említhető. Abu Hámid, ha voltak is ezzel kapcsolatos megfigyelései, azokat nem tartotta szükségesnek megörökíteni, az a megjegyzése mindazonáltal, mellyel az általa látott magyar városokat – alighanem erőteljes túlzással – a muszlim világ metropoliszaihoz, Iszfahánhoz és Bagdadhoz hasonlította, arra enged következtetni, hogy inkább Idriszivel értett volna egyet e kérdésben. Az ellentmondás tehát ez esetben is nyilvánvaló szerzőink között, annak feloldása pedig éppúgy kereshető abban, hogy Ottó püspök magyarországi útvonala besenyő településterületeket is érinthetett, így – részben legalábbis – az ott látottakat vetítette rá a magyarországi viszonyok egészére, mint azzal, hogy a 12. századi magyar városok sokkal inkább lehettek hasonlatosak a muszlim világ városaihoz, mint a latin Nyugat hasonló településeihez,¹⁰ így a muszlim szerzők értékelni tudták, amit láttak, vagy amiről hallottak, míg a német Ottó számára ezek a települések éppoly idegenek voltak, mint Magyarország annyi más jellegzetessége. Az is igaz viszont, hogy Idriszi egy helyütt mintha mégis megerősítené Freisingi Ottó sátrakra vonatkozó észrevételét. A Francavilla néven is ismert, a középkor folyamán hol Valkó, hol Szerém megyéhez számító Nagyolaszról azt írja ugyanis: „nagy és szép mezei város, lakói a források és kutak vizét isszák. Sok gazdagság, kellemes dolog és bőség található benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző”. A megjegyzés annál is inkább meglepő, mert az említett település lakói – amint arról annak mindkét névváltozata félreérthetetlenül tanúskodik – elsősorban magyarországi „olaszok” voltak. Az Árpád-kor magyar nyelvében nem a ma használatos értelemben élt az „olasz” kifejezés, hanem az újlatin nyelveket beszélők gyűjtőneveként. Franciákat és vallonokat éppúgy jelölhetett tehát, mint itáliaiakat (azaz a mai fogalmaink szerinti olaszokat) vagy éppen hispániaiakat. A Magyar Királyság területén történetesen éppen Nagyolaszi (és környéke) volt az egyik legjelentősebb településterületük, aminek jeleként a 12. századi bizánci történetírók az

egész Szerémséget róluk nevezték el „Frangochorion”-nak (‘frankok vidéke’).¹¹ A különböző magyarországi „olasz” közösségek eredetéről különféle – s nem minden elemükben megbízható – hagyományok maradtak fenn. Az egyik ilyen történet éppen a nagyolaszi „frankok”-ról maradt fenn egy 13. század eleji itáliai krónikás művében, mely szerint 1162-ben az éhínség elől menekülő milánóiak költöztek Magyarországra a „kalocsai ispánságba”, ahol megalapították a Francavilla nevű új települést, azaz Nagyolaszit.¹² A történet háttérében az állhat, hogy 1162 márciusában I. Frigyes német–római császár hosszas ostrom után elfoglalta Milánót, s az sem lehetetlen, hogy az onnan menekülők egy része valóban Magyarországra költözött.¹³ Az viszont kétségtelen, hogy Nagyolaszi alapítói ők nem lehettek, hiszen ezt a települést – mely valójában a kalocsai egyházmegyében (s nem „ispánság”-ban) feküdt – már az első kereszties hadjárat egyik krónikása említi a Szentföldre 1097-ben Magyarországon átvonuló seregek egyik állomásaként.¹⁴ A milánói menekültek tehát legfeljebb a Szerémségbe betelepülő „olaszok” egy újabb csoportját alkothatták. Az elég nyilvánvalónak tűnik, hogy bármikor is költöztek az „olaszok” Nagyolasziba és környékére, aligha lehettek nomádok, így Idriszi adataiban némi kavarodás érhető tetten e ponton. A magyarázat leginkább ott kereshető, hogy ezen a vidéken egy határispánság létezett még a 12. század közepén is,¹⁵ s az ehhez tartozó határőrök életmódját vetítette rá Idriszi tévesen a nagyolasziaakra.

Mindhárom szerző munkájában jól tetten érhető az a terület, mely kiváltképpen felkeltette érdeklődését. Freisingi Ottó esetében ez egyértelműen a 12. századi Magyar Királyság politikai berendezkedéséhez és hatalmi viszonyaihoz kapcsolódó kérdésekben jelölhető meg. Így ír erről: „semmi fontos dologhoz sem fognak gyakori és hosszas tanácskozás nélkül. [...] Királyuk udvarában úgy gyűlnek össze, hogy előkelők közül ki-ki viszi magával a székét, és nem mulasztaná el, hogy államuk helyzetéről tanácskozzanak és tárgyaljanak. A dermesztő télben ugyanezt teszik otthonaikban. Fejedelmükkel szemben azonban annyira engedelmesek, hogy bármelyikük hallatlan bűnnek gondolná őt nemhogy nyílt ellentmondással ingerelni, hanem csak titokban súgva-búgva belemardosni is. Ezért van, hogy noha az említett ország kb. 70 vagy több ispánságra oszlik, az egészből a jövedelem 2/3-a jog szerint a király kincstárát illeti, s csak harmadrész jut az ispánnak, és senki sincs a nagy kiterjedésű országban, aki a királyon kívül pénzt merészkedik veretni vagy vámot szedni. Ezért van, hogy ha az ispánok közül valaki a királyt akár csak kicsiségben is megsérti, vagy ilyesmiért előtte valahányszor csak – még ha alaptalanul is – gyanúba keveredik, akkor bármely alacsony rangú törvényszolga, akit az udvarból küldtek, egyedül elfogja őt, még akkor is, ha csatlósai körülötte vannak, megbilincseli és különféle kínvallatásokra viszi. A fejedelem nem kívánja azt, ami nálunk szokásos, hogy a vele [azaz a vádlottal] egyenrangúak ítéljenek felette, s a vádlottnak nem adnak lehetőséget arra, hogy védje magát, hanem a fejedelem pusztá akarátát mindenki törvénynek tartja.”

Ugyanehhez a tárgykörhöz sorolhatjuk a kor magyar hadseregére vonatkozó megjegyzéseket: „Ha a király valamikor hadat akar vezetni, akkor mindenki ellenkezés nélkül, mint egy test egyesül. A parasztok ugyan, akik falun élnek, kielencen szokták felszerelni a tizediket a hadhoz szükségességekkel, vagy heten a nyolcadikat, vagy tovább is, ha szükséges, a többi pedig otthon marad a földet művelni, akik azonban a vitézek közül valók, semmi szín alatt sem mernek otthon maradni, legfeljebb csak a leg súlyosabb okból. A király haderejében a ven-

dégek, akik ott nagy számban vannak, s akiket náluk főembereknek mondanak, a király oldala körül tartózkodnak oltalmára. Mindnyájan szinte visszataszítóak, visszataszító fegyverzetben járnak – kivéve azokat, akiket a vendégek (kiket most zsoldosoknak nevezünk) neveltek, vagy éppenséggel tőlük származnak – nem velük született, hanem mintegy kívülről magukra aggatott virtust hurcolva, és a főemberek is csak a mi vendégeinket másolják a hadi jártasságban és a fegyverzet pompájában.”

A püspök jól érzékelhetően a számára különösnek tűnő, idegen jelenségeket emelte ki beszámolójában, mely javarészt hallomásból szerzett ismeretekre támaszkodik, hiszen egészen bizonyosra vehető, hogy sem a magyar hadsereg mozgósításának nem lehetett szemtanúja, sem arról nem lehettek személyes tapasztalatai, hogy miként fognak el egy bevádolt ispánt, vagy éppen mivel töltik a magyarok az unalmas téli estéket otthonaikban, amelyek – mint megtudtuk – nádkunyhók, persze. Ismeretei ennek ellenére, ahol csak ellenőrizhetőek, meg lehetőszen pontosaknak mondhatók. A „70 vagy több ispánság”-ról más 12. századi forrásaink is beszámolnak¹⁶ – Abu Hámid „78 város”-át is az ispánsági központokkal szokás értelmezni¹⁷ –, milyen kár, hogy egyetlen esetben sem egészíti ki felsorolás a puszta számadatot, pedig nagy hasznunkra lenne most, néhány száz évvel később. A magyar királyi hatalom mérhetetlen túlsúlyában sincs okunk kételkedni, miként az is bizonyos, hogy a pénzverés és a vámszedés az uralkodói felségjogok közé tartozott. Arról, hogy a király és az ispán valóban oly módon osztozott a bevételeken, amint arról Ottó beszámol, néhány jövedelem esetében már a 11. századi törvényekben találunk adatokat,¹⁸ miként néhány évtizeddel később, a III. Béla-kori jövedelemjegyzékben is feltűnik ez az elv.¹⁹ Az szintén igazolható, hogy – ha eltekintünk a püspök rosszindulatú megjegyzéseitől – a magyar hadseregről is pontos képet fest: abban valóban egyaránt jelen volt az Ottó számára idegen – és ezért „visszataszító” – keleti típusú lovasság, melynek fő fegyvere akkor is az íj volt, valamint a nyugati mintákat követő, valamiféle páncélzattal védett, az előbbi típushoz képest bátran „nehézlovasság”-nak mondható harcosok csoportja.²⁰ Nagy valószínűséggel még abban sem téved Freisingi Ottó, hogy ez utóbbi harcmód elterjesztésében a nyugatról beköltöző „vendégek” játszottak főszerepet, akiken természetesen, ebben az összefüggésben nem földműveseket kell érteni, hanem olyan harcosokat, mint amilyenek már Szent István oldalán harcoltak Koppány ellen Hont, Pázmány és Vecellin személyében. Jellemző a püspök vélhetően hallomásból származó adatainak megbízhatóságára, hogy az előkelők általa emlegetett székeivel is találkozunk más forrásban: akkor tudniillik, amikor a frissen trónra lépett IV. Béla elégetteti azokat, mert helyteleníti, hogy az előkelők leüljenek királyuk jelenlétében.²¹

A magyar király hatalmát más módon érzékelteti a túlzásoktól, mint láthatuk, szintén nem idegenkedő Abu Hámid, ámbár ő – ellentétben Freisingi Ottóval – inkább a magyarok javára szokott tévedni: „a bászgird király [...] királysága sokszorta jelentékenyebb, mint Bizánc urának királysága: megszámlálhatatlanul sok katonája van, s országának területe húsznapos járófölddel vagy még többel is nagyobb, mint Bizánc területe. [...] Valamennyi nép fél a támadásától, mert sok a katonája, és nagy a vitézsége.”

A magyarok granadai barátját azonban a politikánál összehasonlíthatatlanul jobban érdekelték a Magyar Királyságban élő muszlimok; beszámolójának gerincét a velük kapcsolatos tapasztalatait összegző részek adják. A *Nyugat országai*-ban írja: Magyarországon „ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén

megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmieek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, kereszténynek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot”. Megjegyzi ugyanakkor, hogy az általa „magrebiek”-nek nevezettek sem ismerik az arab nyelvet, miként az iszlám előírásai közül sem a pénteki imát például. Emlékezetes része írásának, amelyben beszámol arról a barátságos eszmecsereéről, amelyet a magyar királlyal – II. Gézával – folytatott a borivásnak és a többnejűségnek a férfierőre gyakorolt hatásairól a keresztények és a muszlimok esetében. A hosszas beszélgetés során II. Géza azt az álláspontot képviselte, hogy az iszlám vallás borivást tiltó, ám a többnejűséget engedélyező „előírásai nincsenek összhangban a józan ésszel”, Abu Hámid azonban meggyőzte arról, hogy mindez a muszlimok esetében más-ként van, amibe a király bele is törődött. A sajátos „hitvita” tanulságait így összegezte Abu Hámid: „ez a király volt az, aki szembeszállva a keresztény papokkal, engedélyezte az ágyasokat [tudniillik muszlim alattvalói számára]; ez a király szereti a muszlimokat”. Tény mindenesetre, hogy amikor Abu Hámid visszatért Szakszínba, II. Géza megbízta azzal, hogy ott kitérő muszlim íjászokat toborozzon számára.

Az, hogy az Árpád-kori Magyarországon jelentős muszlim közösségek éltek, már azelőtt ismert volt, hogy a *Nyugat országai* kézírata előkerült volna az 1950-es években egy madridi könyvtár mélyéről. Arról, hogy honnan, mikor és hogyan kerültek a Magyar Királyságba, számos vita folyt történész és nyelvész körökben, melyek ma sem tekinthetőek minden tekintetben lezártak.²² Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az Abu Hámid által említett „hvárezmi származásúak” azonosak azokkal, akiket más forrásaink kálizoknak mondanak. Ez iráni nyelvű nép volt, melynek eredeti hazája az Aral-tótól délre, a mai Üzbegisztán területére eső Hvárezm volt. Hvárezm arab meghódítását és iszlamizálását követően a kálizok és a környékbeli, szintén iráni nyelvű alánok csoportjai, immár maguk is az iszlám követőiként, kirajzottak Kelet-Európa számos területére: a kazárok között éppúgy ott találjuk őket, mint ahogy a besenyők vagy a volgai bolgárok soraiban. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy egyes csoportjaik akár már a honfoglaló magyarokkal együtt megjelentek a Kárpát-medencében, de indokoltan számolhatunk azzal, hogy a későbbiekben is érkezettek közülük az országba.

A „magrebi származásúak” említése révén ugyanakkor máig megoldatlan rejtéllyel ajándékozta meg Abu Hámid a magyar történetírást. A kifejezés elvileg Észak-Afrika nyugati térségére utal, azt azonban szerfelett nehéz elképzelni – s még kevésbé tudjuk az elképzelést forrásokkal megtámogatni –, hogy onnan muszlimok települtek volna bármikor is a Magyar Királyságba. A megoldási javaslatokban persze e téren sincs hiány, a megnyugtató megoldás azonban még várat magára. Akármilyen igazság e tekintetben, az mindenesetre biztos állítható, hogy a magyarországi izmaeliták soraiban a kálizok, azaz hvárezmieek mellett más etnikai csoportokkal is számolnunk kell.

Abu Hámid azon megfigyelését, hogy a különböző eredetű magyarországi muszlim csoportok más-más módon találták meg a helyüket a Magyar Királyságban, szintén megerősítik további forrásaink. Már 1111-ben emlegetnek Nyitra megyében olyan királyi jövedelemkezelőket, „akiket magyarul káliznak mondanak”,²³ s nyilván nem ok nélkül nevezték az erdélyi sót az ország közepébe eljuttató déli útvonal Szegedtől a Dunáig tartó szakaszát „káliz út”-nak.²⁴

A 13. századi törvények, illetve egyéb jogszabályok – mint a két Aranybulla (1222, 1231), a beregi egyezmény (1233), a budai zsinat (1279) – ugyanakkor rendre eltiltják a királyokat attól, hogy a latin nyelvű forrásokban általában „izmaeliták”-nak nevezett muszlimokat – és zsidókat – alkalmazzanak a pénzverés és -váltás, a vámszedés és a sóadminisztráció területén. A tiltások gyakori ismétlődése egyértelműen arra vall, hogy az uralkodók azok ellenére is igénybe vették izmaelita alattvalóik szolgálatait, s hogy mennyire nélkülözhetetlenek tartották a muszlim gazdasági szakemberek tevékenységét, az könnyen megítélhető abból, hogy IV. Béla engedélyt kért és kapott a pápától arra, hogy minden korábbi tilalom ellenére bérbe adhassa „szerecsenek”-nek – azaz muszlimoknak –, valamint zsidóknak a királyi jövedelmeket.²⁵ Az uralkodó gazdasági ügyeit intéző izmaeliták lehettek azok a hvárezmiekk, akikről Abu-Hámid azt írta, hogy „a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok”. A katonáskodó muszlimok pedig (legalábbis egy jelentősebb csoportjuk) történetesen éppen a Szerémségben éltek – azon a tájon tehát, ahol Idriszi nomádokat említ –, amint arról az 12. századi bizánci krónikás mellett egy 13. század eleji muszlim szerző is beszámol.²⁶

Idriszi munkája ugyanakkor csaknem kizárólagosan olyan ismereteket tartalmaz, amelyek a Magyar Királyságba induló kereskedők számára lehettek fontosak, aligha függetlenül attól, hogy informátorai is elsősorban a Palermóban megforduló kereskedők között kereshetőek. Leírása voltaképpen másból sem áll, mint az ebből a szempontból jelentősebbnek ítélt települések felsorolásából, a települések rövid jellemzéséből és a közöttük lévő távolságokra vonatkozó – hol valamiféle mérőföldben, hol napi járőföldben megadott, olykor nyilvánvalóan pontatlan – adatokból. Ha más jellegű információkat közöl, jól felismerhetően azok is a kereskedelem szempontjából érdekesek. Amikor például a nyugati országrész városainak felsorolásakor megjegyzi, hogy „mindezen a városok a velenceiek országának szomszédságában vannak. Olykor szünni nem akaró, kemény háborúk vannak közöttük”, nyilvánvalóan a kereskedőket alkalomadtán fenyegető veszélyre hívja fel a figyelmet, s nem politikai tájékozottsága öncélú fitogtatásának vágya ragadta el. Esztergom jellemzésében pedig fellelhető ugyan kormányzattörténeti szempontból is értékelhető adatok – „[Magyarország] leghíresebb városa Esztergom. Ez Magyarország fő városa, ennek a legnagyobb a kiterjedése, a legtöbb épülettel, a legtöbb lakossal és a legáltalánosabb jóléttel bír. Itt van a királyi palota és [Magyarország] királyainak kormányzóhelye” –, valójában azonban Esztergom királyi székváros volta azért érdekes, mert oda érdemes színvonalas és drága árut szállítani, ahol nagy valószínűséggel talál a kereskedő igényes és fizetőképes vásárlókat. Elegendő csupán végigtekinteni az Idriszi által említésre méltónak ítélt települések listáján ahhoz, hogy belássuk, a csoportba való bekerülés kérdésében ugyanez a szempont döntött: a műben feltűnő magyar települések túlnyomó többsége főpapi székváros vagy ispánsági központ. Nincs ebben semmi meglepő, jóval érdekesebb az említett települések földrajzi szóródása. Idriszi adataiból világosan kirajzolódik egy a Dunára mint tengelyre támaszkodó településcsoport: Vác, Nyitra, Pozsony, illetve Esztergom, Óbuda, Székesfehérvár – mely azonban „az említett folyótól távolabb esik” –, továbbá Győr, Sopron, valamint az inkább az útvonaladatokból, semmint a földrajzi fekvésből következően idetartozónak gondolható Eger. A másik településcsoportot Dél-Magyarországon találjuk: egyfelől Csongrád, Csanád, Temesvár és Gyulafehérvár, másfelől pedig Bács, Nagyolaszi és Keve a tagjai, s indokoltan vehető itt

számításba a névalak alapján Siklóssal azonosítható település, melyről azonban némi joggal gyanítható, hogy Idriszi összekeverte Péccsel.²⁷ Feltűnik még a listán az északkeleti országrész magányos képviselőjeként Ungvár. Ebből a mintázatból nagy biztonsággal lehet következtetni a kor magyarországi külkereskedelmének irányaira: a Bécsen keresztül a délnémet városokba tartó nyugatira, valamint a Bizánci Birodalomba vezető balkánira, míg Ungvár jelenlétét a kijevei kereskedelmi út indokolhatja. Idriszi azon megjegyzése alapján, mely szerint „Keve és Bács két pompás város, sok lakossal, nagy ki- és bemenő forgalommal. Magyarország városai közül a legurbanizáltabbak, jól építettek, a legnagyobb gazdagsággal [...] rendelkeznek”, még az a következtetés is megkockáztatható, hogy a 12. század közepén a bizánci kereskedelmi irány számított a jelentősebbnek, mely mellett a nyugatinak csupán a másodhegedűs szerepe jutott. Idriszi adataiban Ungvár idegen testként tűnik fel, amit informátorainak tevékenységi területe magyarázhat: az orosz árukhoz vélhetően csak közvetítőkön keresztül jutottak hozzá. A település pusztja jelenléte is arra utal azonban, hogy a kijevei kereskedelmi útvonal valódi jelentőségénél jóval szerényebben jelenik meg Idriszi művében, mely azonban így is tanúsítja, hogy az ő idejében a Magyar Királyság még sokkal inkább tartozott a keleti gazdasági világhoz, semmint a nyugatihoz. Ez a helyzet a 13. századtól kezdve változik majd meg a nyugati kereskedelem előtérbe kerülésével. A változás bekövetkeztével már senki sem mondaná Bácsot és Kevét a legfejlettebb magyar településnek, miként Pozsonyt sem „közepes város”-nak.

Jó lenne azzal zárni a rövid áttekintést, hogy a három szerző, ha külön-külön nem is, de legalább együttesen megközelítőleg olyan átfogó képet fest a 12. századi Magyar Királyságról, mint teszik azt a középkor végének országleírásai, csak éppen nem lenne igaz. Panaszra még sincs okunk, mert egy forrászegény időszak hétköznapijaiba nyújtanak némi betekintést. Szándékos vagy akaratlan elfogultságaik és tévedéseik mellett is páratlanul érdekes adalékokkal egészítik ki mindazt, amit más forrásaink alapján tudunk a korról.

■ JEGYZETEK

1. *Gesta Friderici I imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingensibus*. Ed. Rogerus Wilmans in *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptores XX. Hannoverae, 1868. 338–496. (A magyar vonatkozású rész: 368–369. [Lib. I. cap. 31.] A teljes mű olvasható magyar fordításban: *I. Frigyes császár tettei*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. (Középkori krónikások XV–XVI.) Bp., 1913. A magyar vonatkozású részt l. pl. *Magyar történeti szövegyűjtemény 1000–1526*. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2000. (a továbbiakban: Szövegyűjtemény) 167–168. (A továbbiakban ezt a fordítást használom).
2. *Abu-Hámüd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp., 1985.
3. Elter István: *Magyarország Idrísi földrajzi művében (1154)*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXXXII. Szerk. Makk Ferenc. Szeged, 1985. 53–63.
4. Vö. Czukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Bp., 2015. 74, 135, 241.
5. Vö. Weisz Boglárka: *A nemesérbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 247–259.
6. Vö. Körmendi Tamás: *A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig*. Korall 10. (2009. december) 30–46.
7. *Képes krónika*. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Az utószót írta, a függelékét és az irodalomjegyzékét összeállította Szovák Kornél. (Milleniumi Magyar Történelem – Források) Bp., 2004. 47.
8. Czukovits E.: *Magyarországról és a magyarokról* i. m. 210–215.
9. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek, 1892. 293, 350, 318–322.
10. Fügedi Erik: *Középkori magyar városprivilegiumok*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XIV. Bp., 1961. 20–22; Györfly György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Bp., 1997. 37.

11. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp., 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 268, 270, 275.
12. *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: CFHH) III 2258.
13. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899.² (reprint: Bp., 1984.) I. 343.
14. CFHH I. 44., vö. Veszprémy László: *Magyarország és az első kereszties hadjárat. Aacheni Albert tanúsága*. Hadtörténelmi Közlemények 118. (2005) 501–516.
15. Zsoldos Attila: *Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről*. Századok 134. (2000) 113–114.
16. Zsoldos Attila: *A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század)*. In: Zsoldos Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák*. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Bp., 2016. 16.
17. L. pl. Györfly Gy.: *Pest-Buda* i. m. 38.
18. L. pl. *Szöveggyűjtemény* 236–237. (Szent László III. 13.), 254. (Kálmán I. 25.) stb.
19. III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp., 1981. 82.
20. B. Szabó János: *Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggésének kérdései*. Hadtörténelmi Közlemények 114. (2001) 75–102.
21. Rogerius mester: *Siralmas ének*, 4. és 9. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája – Rogerius mester: Siralmas ének*. Ford. Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János. A jegyzeteket készítette Kristó Gyula, Zsoldos Attila. Az utószót írta Kristó Gyula. (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Bp., 2001. 404–405. és 407.
22. Vö. Mátyás Botond: *Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete*. Fons 21. (2014) 315–329.
23. *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*. Edendo operi praefuit Georgius Györfly, adiuverunt Johannes Bapt. Borsá, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini, 1992. 383.
24. Vö. Györfly György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig* (I. rész). Századok 92. (1958) 64.
25. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. Romae, 1859–1860. I. 173.
26. ÁMTBF 202., 234. és *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995. 69–73.
27. Elvileg itt lenne említendő a többnyire Tittelal azonosított település is, melyet azonban, gyanúm szerint, több joggal lehet a Fejér megyei Tittelal kapcsolatba hozni (Zsoldos Attila: *Tétel középkori birtokosai*. In: *Településtörténeti kutatások. Solt–Tételhegy – Kiskunfélegyháza, Amler-bánya*. Szerk. Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József, V. Székely György. [Archaeologia Cumanica 3.] Kecskemét–Bp., 2014. 225–226.), melynek – amennyire ma tudható – a két településcsoportot összekötő, a Duna mellett haladó út melletti helyzete adott bizonyos jelentőséget.

